

у Шевченковій творчості, — хоч слов'янофільство Шевченкове і його пророцький пафос властиві були йому раніше від організації братства”²⁹.

Задекларовані у “Книгах польського народу і польського пілігримства” ідеї національного відродження Польщі лягли в основу додатку до ч. III поеми “Поминки”, поеми “Пан Тадеуш”, низки патріотичних віршів і статей, написаних у 1830-х рр. і надрукованих у часописі “Польський пілігрим”.

Отже, підсумовуючи, можна стверджувати, що інтерес до проблеми “Тарас Шевченко й Адам Міцкевич” сьогодні зростає. Зумовлений він не лише потребою пояснити читачеві сутність хронологічно віддаленого явища, яким була творчість польського поета, витлумачити її як екзотичний феномен, а і прагненням виявити точки еквівалентності української та польської літератур. При цьому варто зазначити, що рушійною силою творчості А.Міцкевича виступала потреба відновлення національної державності (в ягелонських кордонах, тобто з так званими кресами — литовськими, білоруськими, українськими), а основним стимулом для Т.Шевченка стала ідея національного та соціального визволення українського народу від імперського ярма та кріпаччини. Інша річ, що творчість обох поетів сягала міфологічних та релігійних масштабів, наснажувалася архетипами людської психології, імпульсами “колективного підсвідомого”, міфотворчим досвідом тисячоліть.

Історія рецепції творчості А.Міцкевича в українській літературі бачиться як осяяний спалахами образної й наукової думки шлях до А.Міцкевича, який наша українська культура проходить ще з часів Т.Шевченка і до нинішніх днів, шлях, де часові межі постійно зміщуються — теперішнє обох народів переплітається з минулим та майбутнім.

²⁹ *Там само.* — С.145.

Ірина Даниленко

МОЛИТВА В ПОЕТИЧНОМУ ДИСКУРСІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА*

Прагнення сучасної науки дослідити українську культуру в її ставленні до юдео—християнської традиції останнім часом надзвичайно актуалізується, і українська поезія дає в цьому плані дуже багатий матеріал, який потребує всебічного, якомога об’єктивнішого дослідження. Передусім це стосується поетичної спадщини Т.Г.Шевченка, навколо якої вже півтора століття точаться дискусії з приводу світоглядних домінант поета. Зокрема, каменем спотикання для шевченкознавства постало питання про релігійність поета. Якщо в радянські часи переважна більшість дослідників вирішувала це питання негативно, декларуючи суто прикладний характер біблійних образів, сюжетів та релігійних мотивів у творчості, за їхнім визначенням, поета-атеїста та революційного демократа, а їх опоненти в Західній Україні (до 1939 р.) і на еміграції наполегливо відстоювали образ Шевченка як щирого християнина, то сьогодні ситуація кардинально змінилася: апологети релігійності поета явно домінують. Утім, проблема тенденційної рецепції Шевченкового доробку, який сьогодні намагаються прочитати під кутом зору модних наукових віянь, сучасних світоглядних шукань, певних ідеологічних позицій або усталених суб’єктивних уявлень того чи того дослідника стосовно образу Шевченка, залишається злободенною¹. З огляду на це надзвичайної актуальності набуває комплексний підхід до вивчення творчості Шевченка в напрямку *від поезики до*

* Стаття підготовлена до “Шевченківської енциклопедії”.

¹ Див. аналітичний огляд новіших тенденцій у шевченкознавстві: *Нахлік С.К. Доля-Лос-Судьба: Шевченко і польські та російські романтики.* — А., 2003. — С.14–15.

світогляду. Великі перспективи в цьому плані відкриває реальна можливість дослідження спадщини Шевченка з погляду специфіки засвоєння ним християнської традиції молитовного слова. Це допоможе більш об'єктивно оприявнити особливості світосприйняття поета і впритул наблизити нас до осягнення Шевченкового феномена.

За своєю природою літературна і, зокрема, віршована молитва — це метажанр, бо, не втрачаючи власних формально-змістових констант молитовної комунікації (експліковане звернення суб'єкта промови до ідеального реципієнта зі славослов'ям, благанням, проханням або подякою), здатна втілюватись у різні жанрово-віршові та жанрово-тематичні форми (поема, ода, лірична медитація, балада, сонет, сатирична епіграма, пародія тощо). Специфіка літературної молитви полягає в тому, що на жанровий код сакрального звернення до вищих сил накладається життєвий і творчий досвід, особистісні прагнення й художні завдання суб'єкта твору, а це позначається на ступені трансформації класичної молитовної моделі.

В українській поезії нового часу саме Т.Г.Шевченко значно розширив продуктивні можливості жанрової форми молитви, наслідуючи традицію Г.Сковороди, у творчості якого “містичне світобачення поєднувалось із філософсько-художньою концепцією світу і людини”². Поезія Шевченка репрезентує молитву як динамічну структуру з розгалуженою системою внутрішніх жанрових модифікацій, підпорядкованих різноплановим авторським інтенціям: це й переспіви канонічних молитовних текстів (власне віршовані молитви з усталеними різновидами молитовного славослов'я, подяк, прохань), і різноманітні жанрові підвиди індивідуально-поетичної молитви (молитва-медитація, “революційна” молитва, молитва-боріння тощо).

Молитовний дискурс досить значний у поетичному просторі Шевченка, наявний у багатьох поемах і десятках поезій. Недарма в одному з програмних віршів “Муза” поет, ототожнюючи свою творчість із молитвою, благає “сестру Феба”: “Учи неложними устами / Сказати правду. Поможі / Молитву діяти до краю”³, Але, враховуючи широке використання в романтичній поезії XIX ст. біблійних мотивів та жанрів, не варто пояснювати вагомість молитовного дискурсу в поезії Шевченка лише його побожністю. Утім, важко й відмежувати естетичні функції твореної поетом молитовної ситуації від його суто релігійних почуттів, що, як відомо, були суперечливими і не вкладалися в офіційні канонічні рамки. У Шевченкових поемах (“Гайдамаки”, 1841; “Слепая”, “Гамалія”, 1842; “Тризна”, 1843; “Єретик”, 1845; “Кавказ”, 1845; “Сон” [“Гори мої високії...!”], 1847; “Невольник”, 1845–1858; “Варнак”, 1848; “Неофіти”, 1857; “Марія”, 1859) молитва відіграє роль структурного компонента, що слугує більш або менш очевидним засобом вираження світовідчуття поета, а в багатьох випадках — це ознака побожності українського народу як вияв його духовності. Так, незрідка персонажі Шевченкових поем звертаються до молитви спонтанно, ситуативно, іноді просто згадуючи або лаконічно славлячи ім'я Боже як рятівне (див., приміром: “Невольник”, рядки 247, 250, 272; “Неофіти”, р.22), іноді покійно схиляючись перед його волею і могутністю (“Варнак”, р.74-80; “Невольник”, р.380-384 та ін.), іноді бажаючи іншим Божої підтримки й ласки (“Слепая”, р. 636-650, “Невольник”, р. 340, 497). Та найчастіше до молитви вдаються у життєвій скруті, зі скаргами і проханнями про допомогу, серед яких доволі поширене моління про поміч у поверненні на батьківщину та захист від чужинців (“Слепая”, р.565-571; “Гамалія”, р.76-84; “Сон” (“Гори мої високії...!”), р.168-175; “Невольник”, р.513-523; “Неофіти”, р. 61-65).

² Антофійчук В. “Молитва, як сонце, вічна...” (Жанр молитви в українській літературі) // *Святі чуття*, закладені в молитву. Антологія української поезії: У 2-х кн. — Чернівці, 1996. — С.7.

³ Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів: У 12 т. — К., 2001. — Т.1. — С.263. Далі всі поезії Т.Шевченка цитуються за цим виданням у тексті статті із зазначенням тому, сторінок, а також номерів віршових рядків для великих за обсягом творів.

Велике тематично-видове розмаїття молитов представлено в поемі “Єретик”, де напружений діалог Яна Гуса з Творцем виконує дуже важливу композиційно-змістову функцію. Протест героя проти влади й догматів католицької церкви (“Кругом неправда і неволя...”, р.88-95) переростає в його скорботні докори Богові (“Небесний Царю! Суд Твій всує, / І всує царствіє Твоє...” [1; 289]), а нарікання на “розбійників”, котрі “осміяли” Божу славу, і на те, що немає захисників у землі, яка “плаче у кайданах” (р.96-115), у неканонічне прохання про Боже благословення на помсту: (“...Благослови / На месть і на муки, / Благослови мої, Боже, / Нетвердіі руки!” [1; 290]). В устах Гуса в інвективу та революційний заклик переходить і традиційна дозвільна молитва на відпущення гріхів (“Во ім’я Господа Христа...”, р.124-172), в якій герой палко викриває практику продажі індульгенцій, що стала можливою завдяки папській буллі, і, дорікаючи Богові за покарання Ним людей достойних (“За що пропадають? за що Ти караєш / Своїх і покірних, і добрих дітей? / За що закрив їх добрі очі, / І вольний розум окував...” [1; 290]), закликає народ піднятися на боротьбу з несправедливістю (“Прозріте, люди, день настав! / Розправте руки, змийте луду / Прокиньтесь чехи, будьте люди, / А не посмішище ценцям!” [1; 291]). Отож революційний настрій Шевченкового Гуса інспірований не лише претензіями до кліриків, а й до самого Всевишнього. Утім, і дорікаючи Богові, Гус визнає свою мізерність у покайній молитві:

<...>Не мені
Великий Господи, простому,
Судить великіє діла
Твоєї волі. Люта зла
Не дієш без вини нікому.
Молюся, Господи, помилуй,

Спаси Ти нас, святая сило,
Язви язик мій за хули
Та язви мира ізціли.
Не дай згнуцятися лукавим
І над Твоєю вічно-славою,
Й над нами, простими людьми!...”

(1; 291).

Фінальна молитва-промова Яна Гуса (“О Господи милосердий...”, р. 311-335) досить знакова, бо містить моління (“Господи, помилуй, / Прости Ти їм, бо не знають!...” [1; 295]), що перегукується з передсмертною молитвою Христа за своїх катів (пор.: “Господи, відпусти їм, – бо не знають, що чинять вони!”, [Лк. 23:34])⁴. Профетична частина цієї молитви героя поеми (“Люди! добрі Люди! / Моліться!.. неповинні – / І з вами те буде!...” [1; 294-295]) також нагадує пророцтва, мовлені Спасителем на шляху до Голгофи (“А Ісус обернувся до них да і промовив:” Дочки єрусалимські, не ридайте за Мною, – за собою ридайте й за дітьми своїми!..”, [Лк. 23: 28-31]). У цілому за парадигмою мученика і пророка обидві постаті – і Ян Гус, і Ісус Христос – дуже близькі до творчої самоідентифікації Шевченка як мученика за волю України та національного пророка.

На тлі розмаїтих палких і драматичних молінь “Єретика” молитовний дискурс “Тризни” вирізняється тим, що об’єктивований герой поеми – Шевченків варіант образу Спасителя – звертається до Всевишнього з проханнями тільки про духовну підтримку (“Не погасай мое світило!..”, р. 159-167), а також за благословенням на подвиг – “На искупление земли”, яка колись була щасливою (“О Боже! Сильный и правдивый...”, р.259-269). Відтак постає авторський міфологічний образ світу, побудований на міфологічній тріаді “втрачений рай – сучасний занепад, пов’язаний з монархізмом, – відродження Божої правди, майбутній міленіум”⁵. Okремо слід сказати про молитву, що становить ліричний відступ у поемі “Тризна” (“Благославен твой малый путь...”, р. 34-97). Це великий за обсягом гімн розповідача головному героєві поеми, який завершується

⁴ Тут і далі цитати зі Святого Письма наводяться за виданням Біблія або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту / Переклад проф. І.Отієнка. – К.: Українське Біблійне Товариство, 2002. – 1375 с. (Паралельно здійснювалася звірка із церковнослов’янського версією Псалтиря, якого вочевидь послуговувався Т.Г.Шевченко).

⁵ Див. про це: *Нахлік С. Доль-Лос-Судьба: Шевченко і польські та російські романтики*. – А., 2003. – С.195-198.

молитовними проханнями грішника про духовне зцілення, оволодіння потаємним даром любити всіх, навіть “гордящихся”, про здатність лагідним словом пом’якшувати серця “народных палачей” і нарешті віщувати “гимн пророчий”. Останнє прохання розповідача — не залишити його самого в час смерті без вірних друзів, на тлі попередніх “високих” молінь особливо зворушливе. З основною, “харизматичною”, частиною цієї молитви перегукується звернення-прохання розповідача “Неофітів” (“Благословенная в женах...”, р.61–88) до Божої Матері дарувати йому полум’яне слово істини, що розтопило би серця людей і врятувало Україну. Яскравий зразок містичної молитви християнина за всіх знедолених, побудованої відповідно до молитовних канонів (зі славослов’ям, мотивацією звернення, проханням, обітницею), — палке звернення оповідача до Богородиці, що відкриває поему “Марія” (р.1–25):

Все упованіє моє	Твого мученика-Сина,
На Тебе, мій пресвітлий раю,	Щоб хрест-кайдани донесли
На милосердіє Твоє,	До самого, самого краю.
Все упованіє моє	Достойно петає! Благаю!
На Тебе, Мати, возлагаю.	Царице неба і землі!
Святая сило всіх святих,	Вонми їх стону і пошли
Пренепорочная, Благая!	Благий кінець, о Всеблагая!
Молюся, плачу і ридаю:	А я, незлобний, воспою,
Возри, Пречистая, на їх,	Як процвітуть убогі села,
Отих окрадених, сліпих	Псалмом і тихим, і веселим
Невольників. Подай їм силу	Святую доленьку Твою [2; 311].

Ідеалізованому сприйняттю постаті Ісуса Христа як “Месії / Самого Бога на землі” (“Марія”) в поемах “Тризна” і “Марія” протистоїть “молитва-боріння” (Є.Нахлік) у поемі “Кавказ” (р.128–155). Вона віддзеркалює неоднозначність Шевченкового світосприйняття, а саме — його сумніви в доцільності Христової жертви, яка не призвела до головної, за Шевченком, мети — загального морального вдосконалення людей та викоренення пануючого в суспільстві зла (“За кого ж Ти розіп’явся, / Христе, Сине Божий?.. / За нас добрих, чи за слово / Істини... чи, може, / Щоб ми з тебе насміялись? / Воно ж так і сталось.” [1; 346]). Створений Шевченком узагальнений образ нелюдських псевдохристиян, які у храмах перед іконами “за кражу, за войну, за кров, / Щоб братню кров пролити просять...”, унаочнює припущення поета щодо неефективності християнства, наводючи на гірку думку про безпідставність і навіть шкідливість месіанських амбіцій прихильників цієї віри:

Просвітились! та ще й хочем	Себе в руки взяти.
Других просвітити,	Як і тюрми мурувати,
Сонце правди показати	Кайдани кувати,
Сліпим, бачиш, дітям!..	Як і носити!.. і як плести
Все покажем! тільки дайте	Кнути узловати... (1; 346)

Аналогічні сумніви виражені й вустами старого козака з поеми “Сон” (“Гори мої високії!..”) у молитві-докорі (р. 89–102), зверненій до Христа (“Наробив Ти, Христе, лиха! / А переіначив?! / Людей Божих?! Котилися / І наші козаці / Дурні голови за правду, / За віру Христову, / Упивались і чужої / І своєї крові!.. / А получшали?.. Ба де то! / Ще гіршими стали...” [2; 41]), але себе, істинного християнина, герой виявив у подячній молитві, адресованій Творцю (“Молюсь, Тобі, Боже милий...”, р.123–138 [2; 42]).

У ліричних поезіях Шевченка молитовна комунікація виконує жанротвірну функцію, бо зазвичай вона в них центральна. Окрім трьох віршів-варіацій, зібраних під загальною жанровою самоназвою “Молитва” (“Царям, всесвітнім шинкарям...”, “Царів, кровавих шинкарів...”, “Злочинаюущих спина...”), та емоційно й тематично спорідненої з ними поезії “Тим неситим очам...”⁶ (усі —

⁶ Ця поезія в першій редакції була четвертою версією тієї ж “Молитви” (див: “Кобзар” з додатком спогадок про Шевченка Костомарова і Микешина. — Прага, 1876. — С.239–240).

1860), Шевченкова молитовна лірика представлена також циклом “Псалми Давидові”(1845), в якому серед переспівів десятих старозавітних пісень шість (12, 43, 52, 53, 81, 93) молитовні за характером, поезіями “Мов за подушне, оступили...” (1848), “Заросли шляхи тернами...”(1849), “Лічу в неволі дні і ночі...” (1—ша редакція, 1850; 2—га редакція, 1850—1858), “Мій боже милий, знову лихо!..” (1853—1859), “Муза” (1858), “Подражание 11 псалму” (1859), “Гімн черничий” (1860), “Світе ясний! Світе тихий!..” (1860). Сповнені вагомості молитовні звернення присутні у віршах “Дівичії ночі” (1844), “Росли укупочці, зросли...” (1860).

Саме ліричні вірші-молитви Шевченка найвиразніше оприявнюють синкретичність світоглядних домінант поета, зокрема синтез його бунтарських, революційних настроїв з проповіддю християнського милосердя та братньої любові. Промовисте віддзеркалення цієї особливості – триптих “Молитва”, що поєднує в собі два авторські варіанти прохальної молитви: класово-диференційовану псевдомолитву (“Царям, всесвітнім шинкарям...”, “Царів, кровавих шинкарів...”) і любовну непам’ятно-злобну молитву за усіх (“Злоначинаючих спину...”) або, за Л.Плющем, молитву “революційну” і “всепрощенську”⁷. В окремих випадках молитовне слово Шевченка віддзеркалює властивий романтичному світосприйняттю еклектизм, побудований на поєднанні античної та біблійної топіки. У вірші “Муза” класичний ідеальний адресат моління подається поетом у вимірі християнських категорій та відповідної словесно-стилістичної образності, вочевидь наближаючи образ Музи до образу Діви Марії (“А ти, пречистая, святая...”, “Моя порадонько святая” [2; 262], “А як умру, моя святая! / Моя ти мамо! Положи / Свого ти сина в домовину...” [2; 263] тощо).

У своєму поетичному діалозі з Богом Шевченко найчастіше обирає позицію старозавітного молільника, котрий, переймаючись злочасною долею свого народу та проблемою трагізму людського життя загалом, нарікає на суспільні негаразди або страждання окремої людини, зокрема і власні. Показова в цьому плані добірка молитовних пісень у його “Давидових псалмах”, яка вочевидь реалізує намір поета знайти в Біблії опертя своїм історіософським роздумам про злободенні (соціально-політичні, культурні й духовні) проблеми України. Адрже з усього розмаїття псалтирних пісень, різних і за змістом, і за емоційним забарвленням, поет обирає лише ті, в яких заторкуються проблеми людини й суспільства і в яких здебільшого йдеться про неправедних грішників та ворогів народу. До того ж своєму трактуванню псалмів Шевченко не намагається надати християнського тлумачення, за яким “вороги” – це людські гріхи. Поет увійшов у саму глибину почуттів старозавітного псалмоспівця, котрий, переймаючись проблемами юдеїв як народу-обранця, спрямовує гнів на його реальних політичних ворогів, а отже – і ворогів самого Бога (показова щодо цього молитва в поемі “Гамалія” зі зверненням “О милий Боже України!..”). Відсутність у Псалтирі почуття великодушності до ворогуючих чужинців компенсується численними палкими висловленнями відданості та безмежної вдячності Богові за його велич, всемогутність і милосердя, наявністю прохань про вдосконалення і просвітлення душі. У молитовному дискурсі Шевченкових “Псалмів Давидових” переважають моління, що містять у собі скарги з глибоко драматичними і навіть трагічними картинами життя народу-обранця, з палкими благаннями покарати “лукавих” (93-й), знищити ворогів (43-й), а викривальні інвективи незрідка переростають у докори Богові (43-й). Ідеї перемоги над національними ворогами підпорядковуються також проханнями вищого порядку – про спасіння душі, допомогу в духовному зростанні (12-й) і, нарешті, про дарування особливої харизми – сили пророчого слова, котра, як відомо, полягає не лише у здатності віщувати, а й в умінні втішати, умовляти та повчати людей згідно з волею Бога (53-й). Утім, останнє прохання Шевченко зробив тут неканонічним, перенісши головний акцент з Божої волі на людську через буквальне сприйняття церковнослов’янського вислову “Внуши глаголи уст моих”, що синонімічний до

⁷ Плющ Л. “Причинна” і деякі проблеми філософії Шевченка // *Сучасність*. – 1979. – Ч.3. – С.27.

вислову “Вонми ми, й услыши мя...”). У жанрово-генетичному й тематичному аспектах з молитвами-переспівами “Псалмів Давидових” споріднений вірш “Подражаніє 11 псалму”, в якому молільник, нарікаючи на те, що “мало / Святих людей на світі стало”, підносить слово як фактор утвердження народу. Не порушуючи ідейно-тематичних концептів оригіналу, Шевченко тут, як і в “Псалмах Давидових”, майстерно використав основний мотив старозавітного тексту пісні для надання йому актуального національного звучання: “І возвеличимо надиво / І розум наш і наш язик...” (2; 281).

Інерція засвоєних поетом духу й поезики молитовних псалмів певним чином позначилася й на характері та стилістиці низки його віршів-молитов, що не є переспівами канонічних релігійних текстів. У більшості з них молитовні інтонації становлять своєрідне емоційно-комунікативне підґрунтя для ліричної медитації, інспірованої переважно сумними, елегійними настроями, що зумовлені або вболіванням за своє знівечене життя (“Заросли шляхи тернами...”, “Мов за подушне, оступили...”, обидва варіанти “Лічу в неволі дні і ночі...”), або трагічним сприйняттям буття суспільного (“Мій боже милий, знову лихо!..”). Скаржитися на життя, на свою недолю, дорікаючи Богові, і героїня вірша “Дівичії ночі”. Утім, буває навпаки, коли замилювання життям інших людей – щасливої подружньої пари – викликає молитовний настрій, сповнений світлої надії, і в душі поета (“Росли укупочці, зросли...”).

Найменшу групу поетичних молитов складають ті вірші Шевченка, в яких слову, зверненому до ідеального адресата, надається акцентовано іронічне, гротескове забарвлення чи навіть форма інвективи. Так, політичне й ідеологічне неприйняття поетом офіційної церкви, його особистісне негативне ставлення до християнської аскези і, зокрема, до інституту чернецтва, спонукало поета до написання рольової (від особи черниці) антимолитиви “Гімн черничий”, що кидає виклик церкві та ганить Бога: “Удар, гоме, над тим домом, / Над тим Божим, де мремо ми, / Тебе ж, Боже, зневажаєм...” (2; 347); пор. з молитвою Яна Гуса в “Єретіку”. А переконання поета в доконечності оновлення християнської церкви надихнуло його на написання гротесково-парадоксальної молитви “Світе ясний! Світе тихий!..” (своєрідного переспіву християнського вечірнього піснеспіву “Світе тихий, святої слави...”)³, де приниженим, який потребує спасіння, виявляється сам ідеальний реципієнт молитви – Ісус Христос:

За що ж тебе, світе-брате,	(Премудрого одурено).
В своїй добрій, теплій хаті	Багрянцями закрито
Оковано, омурано	І розп'ятієм добито? (2; 350),

– пор. з богоборчою молитвою в поемі “Кавказ”. Попри те, що ці два тексти викликають дискусії з приводу релігійно-етичних засад поета, вони безперечно свідчать про те, що Шевченко охоче звертався до поезики молитви навіть з метою полеміки, а також указують на певний перегук його творчості з ідеологічними основами та поезикою Просвітництва (див., приміром, “Молитву святенника Віллі” Р.Бернса).

Загалом же усіма своїми художніми молитвами, спорідненими з біблійними псалмами та з жанрами, генетично пов'язаними з ними (тропарями, кондаками, молебнями тощо), Шевченко започаткував романтичну за своєю суттю традицію поєднання містичного почуття з оптимістичною вірою у можливість соціального раю, з міленаризмом, “здивленим у невизначене далеке майбутнє”⁹, – традицію, що її згодом підхоплять багато хто з українських поетів ХІХ і ХХ століть: П.Куліш, М.Старицький, О.Кониський, Б.Лепкий, П.Карманський, Олександр Олесь, Ю.Шкрумеляк, Б.Купчинський, Є.Маланюк, Д.Павличко та ін.

³ Про це детальніше: *Яременко Василь*. “І світ ясний, невечірній тихо засіяв...” // *Слово і Час*. – 2003. – №3. – С. 24–28.

⁹ Нахлік Є. *Доля–Los–Судьба: Шевченко і польські та російські романтики*. – С.196–198.